

поглибити знання про історію славетного куточка Черкащини, а й розвиває в них інтерес до подій минулого, виховує гордість від усвідомлення того, що саме вони є нащадками славного Богдана.

Підсумовуючи, зазначимо, що зустрічі з відомими краєзнавцями, екскурсії, дослідницько-пошукова робота з краєзнавчими джерелами допомагають сприйманню і відчуттю суспільного довкілля учнями. Так поступово, від близького до віддаленого, відбираються факти, зрозумілі дітям. Саме вони будуватимуть духовний фундамент особистості, без якого неможливе становлення зростаючого громадянина-патріота України.

Організація краєзнавчо-пошукової роботи у школі допомагає усвідомити учням нерозривну єдність поколінь, зв'язок минулого рідного краю з історією усієї держави, відчутти причетність до неї кожної родини і вважати своїм найвищим обов'язком та честю стати гідним спадкоємцем кращих традицій рідного краю – складової частини незалежної України.

#### Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук.видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
2. Денисик Г., Чиж О. Рівні краєзнавчого пізнання // Історія української географії. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Вип. 1 (7). – С. 40-41.
3. Дубняк К. Що таке краєзнавство // Історія української географії – 2005. – Вип. 12. – С. 44-47.
4. Круль В.П., Чернюх Г.Я. Краєзнавство як дієвий засіб у патріотичному вихованні учнів // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя /Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Київ: Реформа, 1998 – С. 9-11.
5. Лазаренко В.М. Актуальні проблеми сучасного краєзнавчого руху на Черкащині /Село Новоселиця: історія і сучасність: Збірник1. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – С.11-18.
6. Матвієнко-Гарнага Ф.Т. Краєзнавство і краєзнавча робота. – Харків, 1930. – 32 с.
7. Мащенко І.Ю. Регіональне краєзнавство як засіб патріотичного виховання молоді / Село Новоселиця: історія і сучасність: Збірник1. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – С.18-21.
8. Трефяк Я. Методика краєзнавчої роботи в школі // Історія в школах України. – 2002. – №1. – С.33-37.

УДК 37(09)

О.О. Кравченко

#### ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

*Анотація.* У статті досліджено і встановлено основні етапи педагогічної роботи П. Куліша як важливої передумови вивчення його педагогічної спадщини.

*Аннотация.* В статье исследованы основные этапы педагогической работы П. Кулиша как важной предпосылки изучения его педагогического наследия.

*Annotation.* The basic stages of Kulish's pedagogical work as impotent preconditions of his pedagogical heritage are researched and defined in the article.

Науковий інтерес до національної педагогічної спадщини значно активізувався останнім часом, що зумовлено рядом причин. Зокрема, модернізація українського

шкільництва вимагає відродження новаторських педагогічних ідей українських освітніх діячів, які жили і працювали в різні історичні періоди. Проте об'єктивна оцінка педагогічної спадщини окремої персоналії неможлива без дослідження суспільно-політичних умов, в яких формувалася особистість педагога, а також дослідження становлення і розвитку його педагогічної роботи.

Метою нашої розвідки є встановити основні етапи педагогічної роботи П. Куліша як важливої передумови вивчення його педагогічної спадщини.

Педагогічна діяльність П. Куліша розпочалася у 1837 р. Навчаючись у Новгород-Сіверської гімназії, він залишив навчання після п'ятого року з метою вступити до Київського університету ім. Св. Володимира. Але за існуючим правилом лише по закінченні повного курсу (сім класів) гімназійного навчання можна було складати вступні іспити. Готуючись до іспитів, П. Куліш протягом двох років працював домашнім вчителем у поміщиків, заробляючи кошти для навчання в університеті: батько не дав грошей для наукової діяльності сина, бажаючи його бачити урядником.

П. Куліш вступив до університету, але через бюрократичні причини не зміг закінчити повний курс навчання. М. Максимович, професор Київського університету ім. Св. Володимира, рекомендував його на той час інспекторові шкіл М. Юзефовичу як молодого талановиту людину. Завдяки останньому, який із 1843 р. обіймав посаду помічника попечителя Київської шкільної округи, він отримав посаду виконувача обов'язків учителя в Луцькому повітовому дворянському училищі, де із 28 січня до серпня 1841 р. викладав російську мову [1, 22].

Із початку офіційної педагогічної діяльності у П. Куліша сформувалися погляди стосовно організації навчально-виховного процесу, вони характеризувалися педантичністю, організаційністю, вирізнялися гуманізмом та демократизмом. Молодий вчитель особливу увагу звертав на дисципліну під час навчання як важливу передумову пізнавальної діяльності учнів, а також як на вагомий чинник їх організованості, уважності, сконцентрованості на уроці. Судячи із Кулішевих свідчень та з характеру самого педагога, він був суворим і вимогливим учителем. У листі до М. Максимовича 25 березня 1841 р. тишився: „...Я перед учнями зумів повести себе так, що без усяких покарань заставив їх підкорятися мені безумовно: уроки вивчають зразково, а в класі під час моєї лекції так тихо, як в університетській аудиторії, чого інші вчителі не можуть добитися ніякими суворостями” [5, 1].

Із серпня 1841 р. він працював у Києво-Печерському повітовому училищі. У передмові до листів П. Куліша до М. Юзефовича було зазначено, що переведення П. Куліша до цього училища безпосередньо було пов'язане із його покровителем М. Юзефовичем. Історію становлення і розвитку цього училища дещо висвітлив на основі архівних матеріалів М. Стороженко: у 1836 р. було засновано другу шляхетську школу на Печерському, де вона знаходилася по чужих будинках до 1853 р. У школі налічувалося 100 учнів. У 1853 р. школу було реформовано у повітову міщанську, а з липня 1868 р. в київську прогімназію і далі 1883 р. у Київську 4-ту гімназію [10, 112].

В архіві останньої зберігся рукописний „Журнал для расписки учителей III класса ... на 1841 год”, у якому всі вчителі повинні були записувати, коли яку лекцію давали та що було упродовж лекції зроблено. Перший свій запис на новому місці роботи П. Куліш зробив у щоденнику 23 жовтня 1841 року. Його записи були зроблені чітким, охайним почерком, що свідчить про вимогливість, акуратність і

педантичність його викладацької діяльності як важливі складові особистості вчителя.

Так, за три місяці, з 23 жовтня до 17 грудня 1841 р., П. Куліш провів 41 півторагодинне заняття з російської мови, а це виходить по три на тиждень; а що іноді за розкладом воно випадало на свято (без цього не могло перебути), то виходить, що Куліш їх одбував в інші дні.

Проаналізувавши записи П. Куліша, можна зробити висновок, що він у навчальному процесі дотримувався принципів послідовності та системності. Так, педагог розробив чітку структурну організацію навчального матеріалу, розподілив його на окремі смислові фрагменти для поетапного засвоєння учнями, що сприяло формуванню в учнів цілісної системи знань, кращому засвоєнню окремих знань, полегшувало їх запам'ятовування.

П. Куліш рівномірно розподіляв навчальні заняття у часі та регулярно їх проводив. В залежності від складності навчального матеріалу, інколи він виділяв на одну тему декілька занять для детальнішого пояснення і кращого засвоєння їх учнями. Молодий педагог також відводив окремі заняття для застосування набутих знань в практичній діяльності.

На основі цих записів М. Стороженко дійшов висновку, що П. Куліш на уроках російської мови користувався „двома методами – лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз'яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він був їм роз'яснював...” [10, 112].

Із 23 грудня 1841 р. П. Куліша переведено до Києво-Подільського повітового училища [1, 201]. Тут він викладав російську мову і словесність. Під час служби в училищі педагог посилено вивчав історію України, цікавився етнографічною спадщиною українського народу.

Науково-дослідницька і літературна діяльність П. Куліша займала весь вільний час від викладацької роботи. Відповідальний, вимогливий до себе й оточуючих, він просив покровителя М. Юзефовича, щоб його перевели на посаду вчителя історії й географії, аргументуючи це науково-історичними дослідженнями та меншим навантаженням, що дозволило б більше часу приділяти історико-етнографічним студіям. У листі до М. Юзефовича 7 жовтня 1843 р. він писав: „Дозвольте разом із тим турбувати Вас великим проханням, щоб Чуйкевич був призначений вчителем російської мови, а мені було дозволено викладати історію і географію після Ланге, адже вчитель історії і географії має тільки 8 лекцій в тиждень, а вчитель російської мови – 12” [8, 192]. Вагомим напрацюванням педагога в галузі історії й етнографії, його особисте прохання стали передумовою, що 23 жовтня 1843 р. Пантелеймон Олександрович був призначений учителем історії і географії в цьому ж таки училищі [1, 201].

Колишній учень Києво-Подільського повітового училища М. Богатинов, змальовуючи Київ 40-х рр., писав: „Учителем історії і географії був Куліш, знаменитий в майбутньому малоросійський письменник, про нього пам'ятаю тільки, що в кімнаті, де він жив, на стіні були намальовані тушувальним олівцем великі людські фігури. Пам'ятаю і тому, що кращим учням він дарував малюнки, і я дуже прагнув честі одержати такий же малюнок” [6, 16].

У грудні 1843 р. П. Куліша було зараховано членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [9, 14], а в квітні 1844 р. за проханням київського губернатора І. Фундукля і з дозволу піклувальника округу було прийнято рішення „звільнити

вчителя Києво-Подільського повітового училища Куліша від занять по посаді, для збирання свідчень про предмети старовини в деяких повітах Київської губернії строком до 1 серпня цього року” [3, 1]. Завдяки цим відрядженням П. Куліш протягом 1843-1844 рр. у канікулярний період здійснив наукове відрядження, під час якого досліджував історичну й етнографічну спадщину українського народу. У цей час він написав поему рідною мовою „Україна”, зібрав значну частину фольклорно-етнографічного матеріалу, який пізніше буде вміщений у спеціальних збірниках з цієї тематики.

Енергійний, амбітний і перспективний молодий педагог, за плечима в якого вже був значний науковий і літературний доробок, прагнув переміститися до центру високої культури і письменства, яким був тоді Петербург. Пантелеймон Куліш почав активно шукати можливість для переїзду. Порадившись з М. Юзефовичем, він вирішив звернутися за підтримкою до П. Плетньова, професора, ректора Петербурзького університету, видавця і редактора „Современника”. Свого першого листа П. Плетньову з рекомендацією М. Юзефовича Куліш надіслав ще в кінці 1843 р. разом з примірником „Михайла Чернишенка”.

П. Плетньов запропонував П. Кулішу педагогічну роботу в Петербурзі, але за умови, як того вимагали правила, щоб на останньому місці роботи він займав посаду старшого вчителя. Педагог звернувся з проханням до М. Юзефовича перевести його на посаду старшого вчителя в будь-яку гімназію. Та, мабуть, у Києві здійснити це на той час не було можливості, і тому в серпні 1845 р. М. Юзефович призначив П. Куліша в Рівненську гімназію на вакантну посаду старшого вчителя історії [2, 12].

У цей час піклувальник Петербурзької шкільної округи надав можливість П. Плетньову і професорові кафедри російської словесності Петербурзького університету О. Никитенку вибрати людину на посаду окремого лектора для іногородців-вільнослухачів. П. Плетньов зупинився на П. Кулішеві, бо, як мотивував у листі від 22 серпня 1845 р. до свого приятеля Я. Грота, з Кулішевих листів бачив, що той „прекрасно знає мову” (що ж до столичних спеціалістів, то вони на цю посаду не претендували, бо вона була мало оплачуваною і не вважалася за державну службу) [7, 40].

У Петербурзі П. Куліш обійняв відразу дві посади – викладача університету (три лекції на тиждень) і старшого вчителя гімназії (13 півторагодинних уроків) [7, 40].

Завдяки доброзичливим і впливовим друзям все складалося для молодого педагога сприятливо. Однак не слід забувати і про великі таланти П. Куліша, його невсипущу енергію і надзвичайну працездатність, яку високо цінували в колі, де обертався П. Куліш. Хоч В. Шенрок як біограф П. Куліша, писав, що Пантелеймон Олександрович, не маючи університетського диплому, не міг би зайняти посаду вчителя гімназії, якби не М. Юзефович, особисто який його знав – вирішив, зважаючи на чудові знання й таланти Куліша, не звертати уваги на ці формальності [11, 471].

Таким чином, кар’єрне його зростання було незвичайно стрімким. Проте усе це не розслабляло П. Куліша, а навпаки, він працював до знемоги. Науково-літературна і громадська праця захоплювали його. В той час він працював над „Чорною Радою” і віддавав цій роботі чимало сил. Також запланував написати історію українського народу для дітей як підручний засіб для ознайомлення

молодого покоління із історичним минулим, для самопізнання рідного народу. Варто зауважити, що активна діяльність П. Куліша була пронизана національними ідеями. Щира, добропорядна, енергійна вдача П. Куліша відразу сподобалася П. Плетньову, який у листі 14 листопада 1845 р. до Я. Грота ділився враженнями: „Мила молода особа, цікава і зовнішністю, і чистотою душі, і розумом”, підтвердивши свої слова через тиждень 21 листопада 1845 р.: „Куліш – молода людина високих моральних і релігійних правил. Він мені все більш і більш подобається”. Дещо згодом знову відмітив його працелюбність і відданість будь-якій справі: „Ось Куліш – так високий взірець почувань і справ” [12, 87-88].

П. Плетньов переймався педагогічною роботою П. Куліша, зокрема, особливу увагу звертав на його підготовку до першої університетської лекції. Молодий педагог прочитав її наставнику 19 листопада 1845 р., який настроїв його на успішну діяльність, про що видно із листа П. Плетньова до Я. Грота від 21 листопада: „Я дуже був стурбований, так як сьогодні Куліш повинен був читати в університеті першу лекцію... Я його, як міг, настроїв. Нарешті, вона пройшла успішно” [там само].

Зарекомендувавши себе як відповідальну, широко освічену і працювиту особистість, він отримав прихильність широкого кола столичних науковців і не тільки. Такі риси молодого педагога встигло оцінити і керівництво Санкт-Петербурзького університету й Академії наук. Так, завдяки рекомендації П. Плетньова та Я. Берєднікова, його було представлено міністрові народної освіти П. Ширинському-Шахматову як кандидатуру на посаду ад'юнкта зі слов'янських мов у Петербурзькій академії наук і завідувача кафедри слов'янських літератур у Петербурзькому університеті.

25 травня 1846 р. на засіданні Відділення російської мови і словесності Академії наук обговорювано потребу мати в числі своїх дійсних членів учено-славіста, у зв'язку з чим П. Плетньов і Я. Берєдников звернули увагу Відділення на викладача російської мови для студентів-іногородців П. Куліша. Було підтримано їх подання про направлення П. Куліша в оплачуване відрядження до слов'янських земель, для того, щоб по поверненню міг стати ад'юнктом цього Відділення. Так, на загальних зборах 5 вересня 1846 р. Академія наук ухвалила надати П. Кулішеві відрядження до слов'янських земель, а саме: до Пруссії, Саксонії і Австрії на два з половиною роки державним коштом [7, 48-49].

Остаточне рішення ухвалив Комітет Міністрів 1-го та 15 жовтня 1846 р. на основі доповідної записки товариша міністра народної освіти князя П. Ширинського-Шахматова, за поданням конференції Академії наук, і затвердив цар Микола I. 22 жовтня П. Куліша звільнено із займаних посад. 29 листопада він отримав документ на виїзд (закордонний паспорт) [7, 50]. Ніби все складалося успішно, все пророкувало перспективну наукову і педагогічну кар'єру.

Але не встиг П. Куліш прибути до Варшави, як його було арештовано у справі Кирило-Мефодіївського товариства – було запідозрено як активіста цього антикріпосницького й антиімперського гуртка, членами якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, В. Білозерський та ін [7, 48-49]. Відтак він був відправлений до Петербургу для проведення слідства, по закінченні якого П. Куліша відбув майже трьохрічне заслання у м. Тулі із заборонаю друкуватися і мати службу в міністерстві народної освіти. Його твори українською мовою – „Україна” (1843), „Михайло Чарнишенко” (1843), „Повість про український народ” (1846) були заборонені і вилучені із бібліотек навчальних закладів, а з нього самого було

витребувано сплатити борг за видання їх університетською друкарнею. Документи ЦДАУК (Ф. 707) свідчать про неодноразове вилучення книг П. Куліша із бібліотек протягом другої половини ХІХ ст.

Внаслідок таких подій педагогічна кар'єра молодого вченого була приречена. Це вплинуло на всю подальшу наукову й службову діяльність П. Куліша – він так ніколи і не мав офіційної викладацької або вчительської посади.

Незважаючи на це, Пантелеймон Олександрович протягом усього життя був вчителем, наставником широкого кола людей як для близьких, так і для знайомих, товаришів і їх дітей: він вислав підручники і посібники для освіти дітей, давав практичні поради щодо навчання і виховання, вказував на недоліки і переваги цього процесу. Яскравим прикладом є його лист Є. Безлюдного із Петербургу 20 жовтня 1864 р.: „Послав я Вам нову географію і плани всіх земель, а до того ще й маленький глобус, щоб лучче зрозуміти, як ті землі порозміщуванні по земному шару... Світую ж вам не давать у позику ні атласа, ні книг. Коли хто знайдеться там, що схоче вкупі з Улянкою читать і роздивляться на спільну користь, то нехай до неї приходять, а то вийде вам одна шкода з позики” [4]. Такий приклад був не одиничний, про це свідчать його листи до земляків, соратників, близьких. Особливою заслугою П. Куліша в освіті українського народу є видання підручника українською мовою „ГраMATка”, про що буде сказано пізніше.

П. Куліш не був байдужим до виховання і навчання підростаючого покоління. Вся культурна, наукова і громадська діяльність вченого була спрямована на освітній розвиток українського народу. Аналізуючи багату культурну спадщину вченого, можна зробити висновок, що він був інновативним теоретиком вітчизняної педагогічної науки і „неофіційним” її практиком.

Розпочавши свій педагогічний шлях учителем Луцького дворянського повітового училища, учителем Києво-Печерської і Києво-Подільської повітових училищ, учителем гімназії у Рівному, старшим учителем гімназії у Петербурзі, викладачем Петербурзького університету, він став духовним учителем усього українського народу.

#### **Література:**

1. Ведомости о переводах чиновников (1841-1842). – ЦДАУК. – Ф.707. – Оп.7. – Спр.64. – 216 арк.
2. Дело об определении и увольнении учителей по Ровенской гимназии (1845-1846). – ЦДАУК. – Ф.707. – Оп.11. – Спр.187. – 26 арк.
3. Дело по отношению Киевского гражданского губернатора о командировании учителя Кулеша в некоторые места Киевской губернии для исследования древностей (1844). – ЦДАУК. – Ф.707. – Оп.10. – Спр.188. – 4 арк.
4. Ір НБУ. – Ф. І. – №28843. –
5. Лист Куліша до М. Максимовича // Ір НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. ІІІ. – № 5121. – 2 арк.
6. Наумова Н. Пантелеймон Куліш у Києві // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 15–18.
7. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Серія „Літературознавчі студії”. Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 1. – Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – Вип. 11. – 463 с.
8. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843–1861) // Киевская Старина. – 1899. – № 2. – С. 185–208.

9. По отношению Киевского военного губернатора об уведомлении не имеется ли препятствий к назначению членом комиссии для разбора древних актов западных губерний экстра ординарного профессора Домбровского и назначении ему сотрудником учителя Кулеша и о командированию в вакационное время для обозрения архивов (1843-1844). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.9. – Спр.206. – 31 арк.
10. Стороженко М. До біографії Куліша // Записки Історично-Філологічного Відділу. – Кн. 3. – С. 111–115.
11. Шенрок В.П. П.А. Кулиш (Биографический очерк) // Киевская старина. – 1901. – № 3. – С. 461–492.
12. Киевская Старина. – 1896. – № 12. – С. 87.

УДК 3(07)+5(07)+371.13

О.В. Кравчук

### ЕФЕКТИВНІСТЬ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

*Анотація.* У статті представлені результати експериментального дослідження ефективності підготовки майбутніх учителів до застосування інформаційно-комп'ютерних технологій на уроках природознавства та громадянської освіти.

*Аннотация.* В статье изложены результаты экспериментального исследования эффективности подготовки будущих учителей к применению информационно-компьютерных технологий на уроках природоведения и гражданского образования.

*Annotation.* The results of the experimental studying of the efficiency in teaching future teachers how to use information-computer technologies at the lessons of nature study and civic education were presented in this paper.

Експериментально-дослідна робота проводилась впродовж 2003-2008 навчальних років у кілька етапів. На кожному етапі нами було сформульовано цілі, завдання, визначено зміст і проведено аналіз отриманих результатів. На констатувальному етапі ми вивчили стан досліджуваної проблеми в педагогічній практиці. На формувальному етапі передбачалось здійснення апробації запропонованої у другому розділі моделі професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів до застосування інформаційних технологій у процесі вивчення суспільствознавчо-природознавчих дисциплін у початковій школі. Робота на цьому етапі була спрямована на отримання практичного результату підвищення рівня підготовленості студентів до використання КІТ на уроках природознавства та громадянської освіти внаслідок вивчення студентами у ВПНЗ запропонованого змісту спецкурсу „Застосування комп'ютерних програм на уроках з курсу „Я і Україна”.

На кінцевому етапі формувального експерименту (після реалізації навчального спецкурсу „Застосування комп'ютерних програм на уроках з курсу „Я і Україна” у експериментальних групах) було проведено другий незалежний зріз в експериментальних і контрольних групах з метою діагностики динаміки зростання рівня підготовленості студентів в контрольних та експериментальних групах (після застосування КІТ при викладанні курсу „Я і Україна” у початковій школі). Ця